

JASTREBI SLOVENIJE

// Al Vrezec, Tomaž Mihelič

Ob večji mrhovini se navadno zbere veliko jastrebov, kjer si izborijo poseben prehranjevalni red. A taka trupla jastrebi v Evropi najdejo večinoma le še na zanje pripravljenih mrhoviščih, saj jih ljudje zaradi izmišljenih higienskih standardov marljivo odstranjujejo tudi iz naravnega okolja. Na sliki sta beloglava jastreba (*Gyps fulvus*).

foto: **Todor Rusinov**

V šolskem učbeniku za biologijo lahko preberemo, da je razgradnja proces razkroja organske snovi, ki se pretvori v anorgansko, vodo, CO₂ in minerale, ter da je ključna za kroženje snovi v naravi. Proces pa ne more potekati brez specializiranih vrst organizmov, ki jim pravimo razkrojevalci. Tako je v teoriji, v praksi pa nas vidik odmrlega navdaja z nekakšnim studom, odvratnostjo, nevarnostjo ali pa vsaj nepotrebno-stjo. Odmrta bitja, pa naj gre za rastline ali živalska trupla, se obravnava kot vir zalege in bolezni, ki ga je treba čim prej odstraniti in uničiti. S sodobnimi higijenski standardi, ki si jih je postavil sodobni človek na podlagi svoje kužne zgodovine, nekako ne gre skupaj dejstvo, da so tudi odmrli organizmi del narave, na katerih živi cela veriga razkrojevalcev. Za zagotavljanje higijenskih standardov smo si ljudje izmislili celo posebne službe, ki denimo odstranjujejo odmrlo drevje po gozdu in parkih ali pa higijensko sanirajo živalska trupla v sežigalnicah. Rezultat je osiromašen ekosistem, saj se s tovrstnimi higijenski ukrepi zmanjšuje količina snovi v naravnem krogotoku, izginjajo pa tudi viri, potrebni za specializirane razkrojevalce. In vsaj v naših krajih so med največjimi razkrojevalci prav ptice. Pri odmrlem lesu denimo detli in žolne, ki se hranijo z drugimi manjšimi razkrojevalci lesa, pri živalski mrhovini pa jastrebi, ki se hranijo z gnijočim mesom.

ZASTRUPLANJE ČISTILCEV

Če ptice, vezane na odmrli les, pesti zgolj njegovo pomanjkanje, jastrebe pesti še vse kaj drugega. Ne samo da je dandanes videti truplo večje poginule živali v naravi že prava redkost, še tisto, kar jastreb uspe najti, je lahko zastrupljeno. Nič koliko je bilo primerov v preteklosti, ko so jastrebi poginjali zaradi zastrupljenih vab, namenjenih šakalom, volkovom in lisicam. Ali pa so se najedli mrhovine, preresetane s svinčenimi krogli, ki so se potem kopičile v jastrebovem želodcu. Vsi poznamo tudi zgodbo o množičnem pomoru indijskih jastrebov zaradi zdravila diklofenak, ki kravi sicer lajša bolečine, jastrebu, ki se hrani s tako olajšanim govedom, pa preprosto odpovedo ledvice. In bolj civiliziran in higijensko neoporečen je svet, manj prostora je za te naravne čistilce trupel. Zato danes o jastrebih na slovenskih in večini evropskih tal govorimo le še v preteklem času, ki lahko presega spomin ohranjenih zgodovinskih del.

IZGINILI, ŠE PREDEN SO BILI ZABELEŽENI

Če je bilo zadnjih nekaj gnezdečih parov beloglavih jastrebov (*Gyps fulvus*) v Sloveniji najti več kot 150 let nazaj, je bilo izginjanje drugih jastrebjih vrst prehitro, da bi ga uspelo prvim ornitologom na

slovenskih tleh sploh zabeležiti. Povsem verjetno je, da so gnezdeči egiptovski (*Neophron percnopterus*) in rjavi jastrebi (*Aegyptius monachus*) na Slovenskem preprosto brez sledu potonili v pozabo, brkati ser (*Gypaetus barbatus*) pa se je medlo prvokrat in edinkrat Valvazorju v 17. stoletju zapisal kot posebno velik orel iz okolice Polhovega Gradca. V nasprotju z našimi baročnimi predniki, ki so na jastrebe gledali kot na ostudne spake, nevedne sobivanja pod istim nebom, danes nanje gledamo povsem drugače. Jastrebi, relikti srednjeveške evropske narave, se vračajo. S človekovo pomočjo. Počasi in s še vedno negotovo usodo. Tako beloglavi jastreb pri nas ni več redka prikazen, kakršen je bil dobrih 100 let, rjavi jastreb po več kot 100 letih tu in tam zopet pride k nam, brkati seri pa do danes po Slovenskem niso letali že najmanj 200 let in več. In sedaj so spet tu, kot duhovi izginule preteklosti zopet jadrajo pod slovenskim soncem. Prived, ki ga brez resnih naravovarstvenih naporov nikoli več ne bi bilo.

MOČNI PREBAVNI SOKOVI

Vsi jastrebi sicer sodijo med ujede (Accipitriformes), vendar so jastrebi kot skupina mrhovinarskih ujed povsem ekološka in nikakor ne taksonomska opredelitev. Druži jih skupna značilnost, da jim je glavna hrana mrhovina, v nasprotju z drugimi ujedami, orli, kanjami, kragulji in podobno, ki se mrhovine lotijo zgolj priložnostno. Jastrebi nimajo sposobnosti loviti živega plena, razen če je ta izjemno počasen, kakršne so denimo želve, ali celo mirujoč, čemur bi lahko ustrezala ptičja jajca. Jastrebi so počasne ptice, njihove noge so bolj podobne kurjim stopalom kot orlovskemu orožju. Zanje je bolj ključno, da si ob razpadajočem kadavru izborijo pravo mesto v prehranjevalni vrsti. Zato je pomembno, da si velik in vsaj videti izjemno nevaren. Med našimi jastrebmi to mesto zagotovo pripada rjavemu jastrebu, ki je sploh največji jastreb Starega sveta, v Novem svetu pa ga prekaša andski kondor (*Vultur gryphus*). Če bi človek poskusil razpadajoče in od vse vrste golazni načeto meso, bi ga kaj hitro pobralo, izjemno močni prebavni sokovi v jastrebovem želodcu ne le razstrupijo požrto gnilobo, temveč prebavijo celo kosti. Tovrstne gnilobe je vsaj na evropski celine vedno manj, vsaj take, ki bi ustrezala jastrebovemu stasu in teku. Evropski jastrebi, ki so nekoč oprezali za ponesrečeno divjadjo ali poginulo domačo živino, se danes do sitega najedo večinoma le še na zanje pripravljenih mrhoviščih, obloženih s po večini poginulimi farmskimi prašiči. Tovrstnih mrhovišč je nekaj tudi nedaleč od slovenske meje, zato vse pogostejša opazovanja teh veličastnih ptic pri nas le niso takšno naključje.

DOC. DR. AL VREZEC je biolog, zoolog in ekolog, zaposlen kot raziskovalec na Nacionalnem inštitutu za biologijo in kot kustos za ptice v Prirodoslovnem muzeju Slovenije, na Univerzi v Ljubljani pa je nosilec predmeta Ornitologija. Ptice, zlasti sove in ujede, so njegov osrednji objekt preučevanja, vendar se v okviru ekosistemskih in naravovarstvenih raziskav posveča tudi drugim organizmom, največ žuželkam in rakom, ki skupaj s pticami tvorijo neločljivi ekosistemski preplet. Njegovo prepričanje je, da je ohranjanje narave možno le s kompleksnim razumevanjem dogajanja v okolju, v katerega je vpletenih mnogo različnih, a soodvisnih organizmov. Za doseganja učinkovitega varstva pa je pomembna tudi splošna razgledanost ljudi o biotski raznovrstnosti, zato je aktiven tudi na področju izobraževanja in poljudnega pisanja.

foto: Andrej Kapla

TOMAŽ MIHELIČ je univerzitetni diplomirani inženir gozdarstva in odličen poznavalec ptic ter fotograf. Zaposlen je na DOPPS-u kot varstveni ornitolog. Sodeluje pri varstvenih projektih in vodi popise ptic, pri katerih aktivno dela s člani društva in prostovoljci. Večina ga najbolj pozna kot snovalca in koordinatorskega zelo obiskane in odmevne naravovarstvene akcije Varuhi velike uharice, skrbnika portala NOAGS ter koordinatorskega novega ornitološkega atlasa gnezdil Slovenije.

foto: Tomaž Mihelič

BRKATI SER

(*Gypaetus barbatus*)

Čeprav ni največji evropski jastreb (105–125 cm, razpon peruti 235–275 cm), je brkati ser v več ozirih najbolj poseben. Gnezdi najvišje v gorah od vseh jastreb, v Alpah, denimo med 1400 in 2400 m n. v., v Himalaji pa še više. Kot vsi jastrebi je tudi brkati ser mrhovinar, a mu gredo bolj kot razpadajoče meso v slast kosti. Manjše kar pogoltne, večje pa z višine spusti na skale, da se razletijo na številne koščke. Na ta način pride do kostne mozgovine, manjše dele kosti pa lažje pogoltne. Pari, ki so nekoč gnezdili v Makedoniji, so se v večji meri hranili tudi s kopenskimi kornjačami, ki so jih podobno kot kosti trli po ostrem skalovju. Alpski brkati seri so izumrli leta 1913, malo dlje so se ohranili na Balkanu, a sledila je podobna usoda. Razloga za izginotje sta bila pobijanje in zastrupljanje. Ptice iz prvotne evropske populacije so se do danes ohranile le še v Pirenejih, južnem delu Balkanskega polotoka, na Korziki in Kreti. Da bi Alpam vrnili brkatega sera, so v Avstriji že leta 1986 začeli drzen program reintrodukcije in današnji rezultat je približno 15 gnezdečih serov oziroma 100 ptic, ki se večinoma držijo zahodnih Alp v Italiji, Franciji in Švici. Mlade ptice so temne, odrasle pa po trebuhu, prsih in glavi pravzaprav bele, a jih v naravi opazujemo v okrašen ali oranžnem odtenku. To je barva blata, bogatega z železovim oksidom, v katerem se ptice valjajo, da si utrdijo perje.

POJAVLJANJE V SLOVENIJI

Zadnji brkati seri so po Valvazorjevih zapisih gnezdili in se pojavljali pri nas v 17. stoletju, kasneje

Perje mladih **BRKATIH SEROV** (*Gypaetus barbatus*) je temno obarvano. Ptice to mladostno perje v celoti pregolijo v odraslega šele pri okoli petem letu starosti. foto: Jan Reurink

pa zanesljivih opazovanj ni bilo več. Brkati seri so se zahvaljujoč avstrijskemu programu reintrodukcije pri nas zopet pojavili konec 20. stoletja, natančneje leta 1994. Kasneje je sledilo še nekaj opazovanj izključno mladih ptic. Brkati seri namreč začnejo gnezditi šele pri šestih do osmih letih starosti, pred tem se klatijo naokoli. Nazadnje, leta 2012, so obnemoglo mlado ptico, ki je bila izpuščena v okviru reintrodukcije, ujeli nekje pri Celju in jo poslali na okrevanje nazaj v Avstrijo. Sicer se brkati seri danes pri nas pojavljajo večinoma v visokogorju Alp. Vsekakor bo verjetno preteklo še precej časa, preden si bodo alpski brkati seri toliko opomogli, da bo kateri začel gnezditi tudi pri nas. Ob tem je odvisno tudi, na kakšno okolje bodo te ptice v naših krajih naletele v prihodnosti.

Perje odraslega **BRKATEGA SERA** je sicer belo, a so ptice večinoma rumeno-rjave barve, saj se redno valjajo v blatu, bogatem z železovim oksidom, ki povečuje trdnost peres.

foto: Nuno Xavier Moreira / <https://www.flickr.com/photos/xanirish>

Mladi **EGIPTOVSKI JASTREB** (*Neophron percnopterus*) na sliki je že skoraj odrasel osebek, zato je temno obarvan.

foto: **Borut Rubinić**

EGIPTOVSKI JASTREB

(*Neophron percnopterus*)

To je najmanjši (60–70 cm, razpon peruti 155–170 cm) in vsaj pri nas najredkejši jastreb. Danes so egiptovski jastrebi razširjeni zgolj na jugu Evrope, na Pirenejskem in južnem delu Apeninskega ter Balkanskega polotoka. Nekoč so bili po Evropi veliko bolj razširjeni in še v 17. stoletju so jih poznali kot mestne ptice. To še vedno so v afriških in nekaterih azijskih mestih, v Evropi pa po uvedbi higienskih standardov že dolgo ne več. Zaradi manjše rasti so egiptovski jastrebi v družbi večjih jastrebov ob mrhovini nekako v podrejenem položaju, vendar so glede prehrane dokaj prilagodljivi, saj so med vsemi jastrebi najbolj plenilske ptice. Poleg mrhovine namreč lovijo tudi male sesalce, plazilce, želve in žabe, lotijo se tudi ptičjih jajc. So ene od ptic, ki uporabljajo orodje. Zalučan kamen jim služi kot odpiralč trdega nojevega jajca.

Evropski egiptovski jastrebi so po večini selivke, ki prezimujejo v Afriki, nekako od Mavretanije do Arabije, južne populacije, denimo na Balearskih in Kanarskih otokih, pa so stalne. Populacija egiptovskih jastrebov je še vedno v strmem upadu zlasti na Balkanu, močno je konec 90. let upadla tudi v Indiji, kar sovpada z uporabo diklofenaka. Sprva je bil vpliv diklofenaka manjši, saj so se egiptovski jastrebi zaradi tekmovalne podrejenosti večjim jastrebom manj hranili na mrhovini. Ko pa so se populacije velikih jastrebov zlomile, so na vrsto

prišli še egiptovski jastrebi s podobno usodnimi posledicami.

POJAVLJANJE V SLOVENIJI

Egiptovskega jastreba v Sloveniji nismo opazovali že vsaj 130 let, saj je vrsta izginila z vseh Sloveniji bližnjih gnezdišč. Na Hrvaškem so denimo zadnji gnezdili še na začetku 80. let v Paklenici. Danes se tu in tam posamezne ptice pojavijo na Sloveniji bližnjih italijanskih mrhoviščih, denimo v Corninu, zato ni razloga, da ga ne bi opazili tudi pri nas. Ali pač, v Sloveniji namreč ne premoremo mrhovišča za jastrebe!

EGIPTOVSKI JASTREBI so ene tistih ptic, ki uporabljajo orodje, to je kamen, s katerim razbijejo jajce, kakor ta odrasla ptica.

foto: **Martien Uiterweerd**

Mladega **BELOGLAVEGA JASTREBA** (*Gyps fulvus*) izdajajo siv kljun, širok svetel pas na spodnji strani peruti in dolgi perutni prsti.

foto: Aleš Jagodnik

BELOGLAVI JASTREB

(*Gyps fulvus*)

Edini jastreb, ki je v Evropi prisoten v večjem številu in zahvaljujoč njegovi velikosti (95–110 cm, razpon peruti 230–280 cm) tudi edini, ki v tem delu Evrope opazovalcu lahko ponudi občutek množine velikih ptic v zraku. Ptice se lahko v primeru najdene hrane, zberejo v več desetglavo jato. Razlog za to je njihovo sodelovanje pri iskanju hrane, ko se osebk najprej razpršijo po ogromnem območju, nato se, ko se posameznik ob najdeni mrhovini spusti na tla, ponovno zberejo z območja, ki ga lahko merimo v stotinah kilometrov. Glede na to njihovo navado bomo beloglave jastrebe torej opazovali povečini v zraku, ko ure in ure jadrajo in preiskujejo teren, uspešni pa so lahko predvsem na območjih, ki takšno jadranje omogočajo. Zato je beloglavi jastreb razširjen predvsem po hribovitih in toplih območjih okrog Sredozemlja z večino populacije v Španiji, populacija pa se od vzhodnih držav Balkana nadaljuje prek Turčije in Irana do severne Indije in Nepala ter vzhodnega Kazahstana. Gnezdi v skalovju v različnih, a vedno precej toplih in odprtih okoljih. Še najbolj izstopajo njegova gnezdišča na Hrvaškem in Siciliji, kjer lahko gnezdi tik nad morjem. Navadno bomo gnezda našli v skalovju večjih prisojnih gorskih pobočij, lahko tudi precej visoko. Najvišja znana gnezdišča so na 2750 metrih na Kavkazu. Prehransko je vezan predvsem na mrhovino, ki nastaja ob tradicionalnem pašništvu. Populacije prostoživečih parkljarjev so zaradi lova navadno premajhne, da bi vrsti omogočale

preživetje, kar se še najbolj izrazi na območjih, kjer je zaradi ostrejših zim paša prisotna samo v toplem delu leta. Teh območij beloglavemu jastrebu ne uspe več naseliti, čeprav je bil v njih tradicionalno prisoten. V zadnjem času del te problematike rešujejo z vzpostavljanjem mreže mrhovišč.

POJAVLJANJE V SLOVENIJI

V Sloveniji beloglavi jastreb ne gnezdi več. Zadnja številčnejša gnezdišča so bila pred več kot stoletjem v Krnskem pogorju in na južnih pobočjih Trnavske planote. Da je predvsem pomanjkanje hrane razlog za odsotnost vrste, nam nakazuje uspešna naselitev beloglavih jastrebov z vzpostavitvijo mrhovišča v italijanskih Karnijskih Alpah (naravni rezervat Lago di Cornino). Te ptice lahko sedaj redno in prek celega leta opazujemo v Posočju, njihovi dnevni preleti pa obsegajo območje do Sabotina na jugu in Črne prsti na zahodu. Največja jata je bila opazovana poleti 2015, ko je nad Krnčico krožilo 57 osebkov. Podobno lahko na jugu države predvsem v toplem delu leta opazujemo osebkke, ki k nam prihajajo z gnezdišč v Kvarnerju. Takrat so jastrebi pogostejši predvsem na območju grebenov Kraškega roba in Volovje rebri. Prehajanje beloglavih jastrebov med Dinaridi in Alpami je opazno predvsem na območju Vipavskega roba in najbolj hribovitih predelov Krasa in Vipavskih brd.

RJAVI JASTREB

(*Aegypius monachus*)

Je največji jastreb (100–110 cm, razpon peruti 250–295 cm), položaj med največjimi pa poleg razpona peruti utrjuje predvsem z maso, saj lahko najtežji osebki tehtajo več kot 12 kg. Rjavi jastreb je bolj samotarska ptica, za razliko od beloglavega nikoli ne gnezdi kolonijsko, čeprav so najbližja gnezda lahko le nekaj 100 m narazen. Samo v primerih večje razpoložljivosti hrane, ki je izključno mrhovina, se lahko pojavi nekaj teh ptic skupaj, sicer pa bomo vrsto vedno opazovali posamič ali v paru. Zahvaljujoč velikosti nima težav pri vzpostavljanju prehranjevalne prednosti ob najdeni mrhovini in ima pogosto pomembno vlogo pri paranju zasušene kože večjih živali, ki lahko predstavlja oviro pri hranjenju drugih jastreb. Populacija rjavega jastreba se je v Evropi močno zmanjšala. Tako je v 18. in 19. stoletju izumrl v večini držav srednje in južne Evrope. Ohranil se je le na Pirenejskem polotoku in skrajnem vzhodu Balkana, od koder se evropska populacija navezuje na močnejše populacije v Aziji, kjer je razširjen prek Kavkaza, Turčije, Irana in Pakistana do Mongolije in severne Kitajske. Vrsta se lahko pojavlja na izjemnih višinah, v Himalaji tudi nad 7000 metrov, kjer ji lahko dela družbo med jastrebi samo še brkati ser.

POJAVLJANJE V SLOVENIJI

Rjavi jastreb je v Sloveniji izumrl že pred več kot 200 leti in tako nimamo dejanskih zapisov o njegovem gnezdenju, temveč lahko o tem sklepamo na podlagi njegove pretekle razširjenosti v tem prostoru. Zadnje ptice pri nas je doletela žalostna usoda lovske puške. Tako so bili zadnji rjavi jastrebi pri nas ustreljeni med letoma 1878 in 1909 na Dolenjskem in Štajerskem. Glavni razlogi za izumrtje vrste so bili ciljno pobijanje, izginjanje mrhovine ter zastrupljanje le-te. Programi ponovnega naseljevanja vrste v Evropi so razlog za vnovično pojavljanje rjavih jastreb tudi v Sloveniji, ki jih je še vedno mogoče prešteti na prste ene roke. Tako je bil v letu 2006 en osebek na začetku junija dvakrat opazovan na Krasu, marca 2014 na Nanosu in junija istega leta na Breginjskem Stolu. V zadnjih letih se rjavi jastreb vsako leto pojavlja tudi na mrhovišču rezervata Lago di Cornino v Italiji, kjer so opazovali do dva osebka hkrati in ena od teh ptic naj bi bila opazovana tudi leta 2012 nad Kobaridom.

RJAVI JASTREB (*Aegypius monachus*) je največji med jastrebi, saj tehta tudi do 12 kg; na sliki je odrasla ptica (spredaj) v družbi dveh mladostnih jastreb.

foto: Marjan Artnak

VIRI:

- BASLE, T. (2013): Reševanje Glocknerlady – prvoletne samice brkatega sera. – *Svet ptic* 19 (1): 40.
- GUZZON, C., KRAVOS, K., PARODI, R., SAVA, S. & TOLLER, M. (2013): Resoconto ornitologico del Friuli Venezia Giulia, Anni 2006-2011. Edizioni del Museo Friulano di Storia Naturale, Comune di Udine, Udine.
- MEBS, T. & SCHMIDT, D. (2006): Die Greifvögel Europas, Nordafrikas und Vorderasiens. – Franckh-Kosmos Verlags GmbH & Co. KG., Stuttgart.
- MIHELIČ, T. & GENERO, F. (2005): Occurrence of griffon vulture *Gyps fulvus* in Slovenia in the period from 1980 to 2005. – *Acrocephalus* 26 (125): 73–79.
- PONEBŠEK, J. (1917): Naše ujede. – *Carniola* 8 (3/4): 203–228.
- TUTIŠ, V., KRALJ, J., RADOVIČ, D., ČIKOVIČ, D. & BARŠIČ, S., UR. (2013): Crvena knjiga ptica Hrvatske. Ministarstvo zaštite okoliša i prirode, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- ZINK, R. & VREZEC, A. (2008): Vrnitev kostoloma – brkati ser zopet gnezdi v Alpah. – *Svet ptic* 14 (4): 16–19.